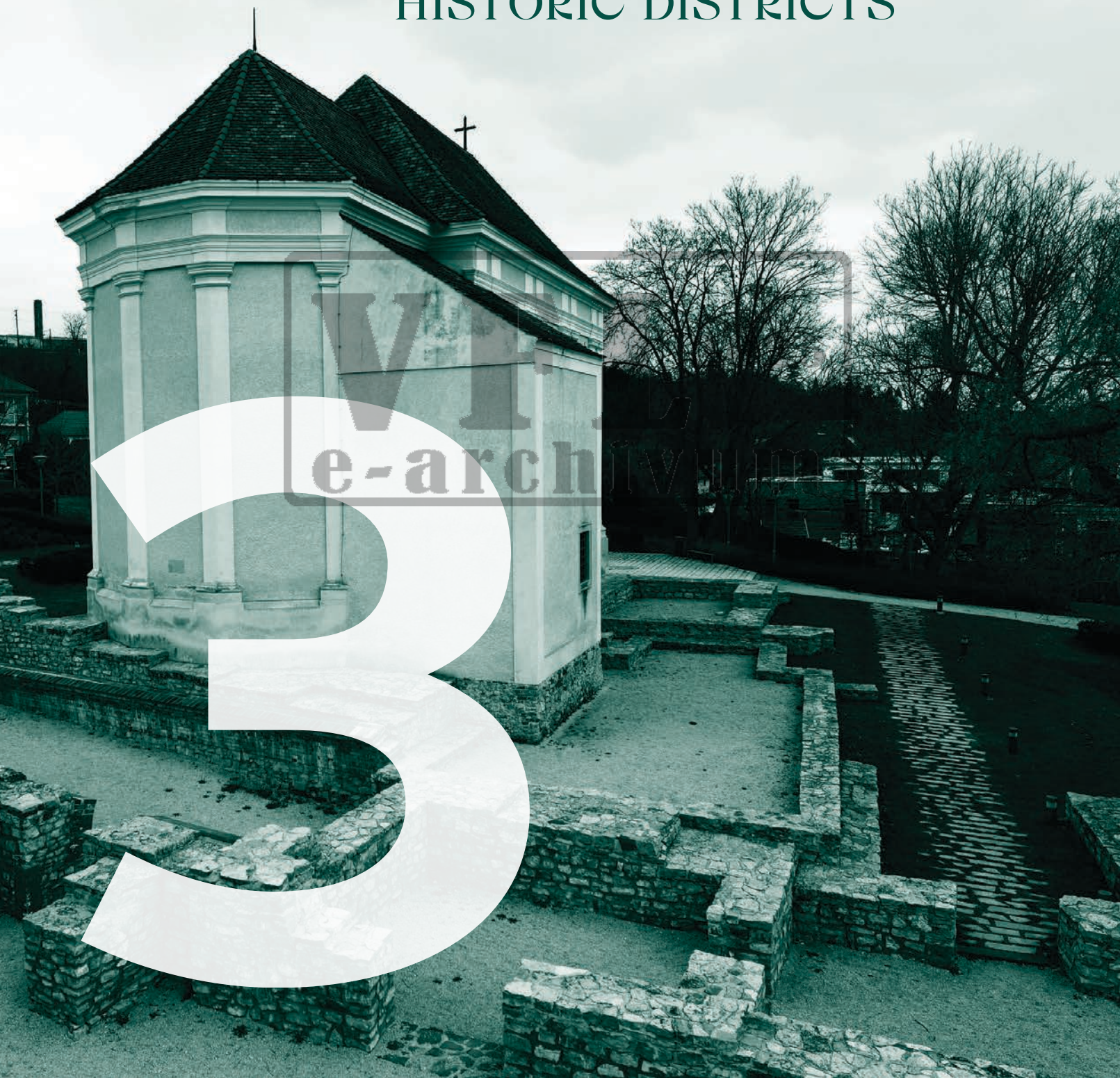

A TÖRTÉNETI VÁROSRÉSZEK TEMPLOMAI CHURCHES OF THE HISTORIC DISTRICTS

KOPPÁNY András–HÉCZEY-MARKÓ Ágnes

A veszprémvölgyi apáca kolostor egykori templomának romjai és az úgynevezett Jezsuita templom

The ruins of the former church of the Veszprémvölgy convent and the so-called Jesuit church

Veszprémvölgy utca 68.,

Helyrajzi szám: 6438/2, 6438/4, műemlék, műemléki törzsszám: 4697, 4698

A veszprémvölgyi Szűz Mária-apáca kolostor egyike Magyarország legkorábban alapított monostorainak, melynek létrehozása I. (Szent) István király (1000–1038) nevéhez fűződik. Veszprémvölgy (vallis Wesprimiensis), melyről a kolostor nevét nyerte, a középkorban a Séd patak Veszprém városától nyugatra fekvő, ma már a város belterületéhez tartozó völgyét jelentette. A völgyet délről meredek sziklafal határolja, míg északi oldalán viszonylag széles, lankásan emelkedő terület fekszik. A 18. században a középkori apáca kolostor helyén emelt barokk Jezsuita templom ez utóbbit épült fel. Az apáca kolostor alapítólevelének szövege Kálmán király 1109-es átírásában maradt fenn. Az oklevél különlegessége az, hogy a másoló a hártya felső részére átírta az eredeti alapítólevelét görög nyelvű szövegét, amely az István király által adományozott birtokokat sorolja föl, majd alá az azt megújító latin szöveget. A kutatás általában azon az állásponton van, hogy a görög átírás az István-kori oklevél szó szerinti másolata. Sajátos, hogy míg a korabeli magyarországi monostorok alapítólevelei latinul íródtak, ez, mint a latin megújító szöveg is magyarázza: „a monostor alapítójának nyelve szerint görögül íratott” (iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum). Mivel a fenti megjegyzés nem vonatkozhat Istvánra, az auctor szó mögött, a „létesítő” vagy még inkább a „kezdeményező” jelentést kell keresnünk. Ezért vetették föl a korszakkal

foglalkozó történészek, hogy a király valamelyik közeli családtagjának, vélhetően Imre herceg név szerint nem ismert, bizánci származású jegyesének szánhatta a monostoralapítást. A veszprémvölgyi alapítólevelét további kérdése a monostor alapításának dátuma. A görög szöveg kelte ugyanis nem szerepel az átíró oklevélben, így csupán a latin szöveg azon megjegyzésére hagyatkozhatunk, mely az eredeti oklevelet egyértelműen István királyhoz köti.

Az ismeretlen rendi hovatartozású apáca kolostor későbbi történetének lényeges mozzanata, hogy a monostor 1240-ben a ciszterciek fennhatósága alá került, miután IV. Béla király annak felvételét kérte a rendbe. Az írott források arról is tanúskodnak, hogy a 13. század második felében az apácák a kolostor kijavítása és az egyház újraépítése érdekében nagyobb építkezésbe fogtak. Az apáca kolostor következő nagy átépítésére a 14. század végén került sor. E munkálatok egyik részéről egyedülálló módon fennmaradt egy 1387. május 5-én kelt, a meglévő épületek felújításáról és egy új épületszárny felhúzásáról szóló szerződés, melyben az épületek méreteit is pontosan meghatározták.

A veszprémvölgyi monostor történetét a közelgő török veszély zárta le. Az apácák az ellenség közeledtének hírére 1543-ban felszámolták a kolostort, és levéltárukkal együtt – benne az alapítólevelét másolatával – Körmenre költöztek.

104. kép

Az ún. Jezsuita templom előtérben az apáca kolostor helyreállított romjaival

1627-ben a kolostor területe és levéltára is a győri jezsuiták birtokába került. A török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharc lezárultát követő időszakban indult meg Veszprém barokk újjáépítése. Ennek során, 1744-ben kezdtek hozzá a jezsuiták az új templom építéséhez, de mivel 1773-ban Mária Terézia a Habsburg Birodalom területén feloszlatta a jezsuita rendet, a félig kész épületet befejezni már nem tudták.

A 19. század folyamán a templom teteje és boltozata beomlott, emiatt a falkoronák mélyen romossá váltak, a külső homlokzati architektúra felső része elpusztult. A lábazatba épített almádi vörös homokkő kvádereket idővel kibontották és elhordták. Römer Flóris bencés szerzetes, régész, művészettörténész 1860-ban megnézte a romokat, és két rajzot készített róluk vázlatkönyvébe. Az alaprajz érdekessége, hogy a barokk templomtól északra L alakban beforduló falat ábrázolt, és a délnyugati irányból készült nézeti rajz is még magasan fennálló falakat mutat, melyek takarásában az ún. Jezsuita templom és a sekrestye látszik.

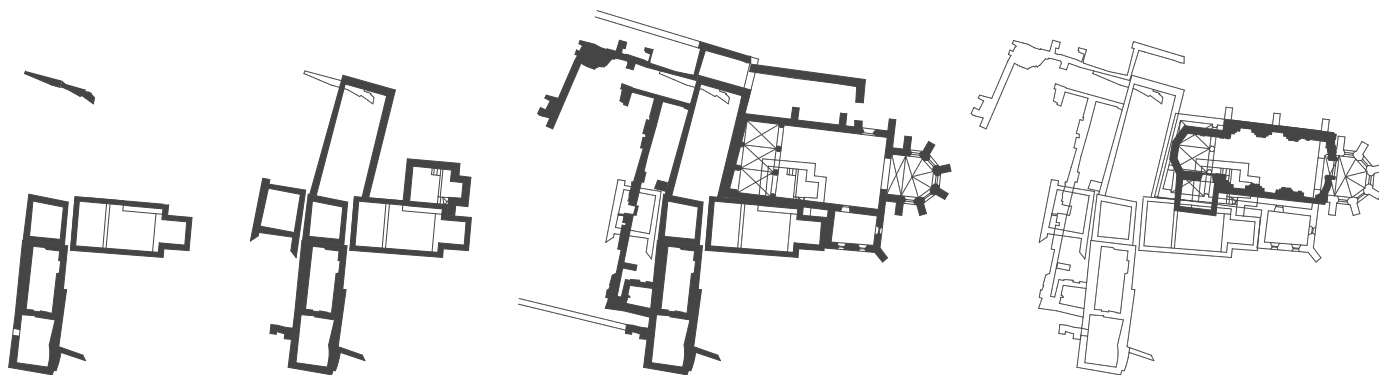
Bár 1885-ben a Műemlékek Országos Bizottsága javasolta a „rozsgant épület” bontását és ásatás „eszközlését”, ezekre akkor nem került sor. Az apáca kolostor első régészeti feltárása

az 1930-as évek végén, Rhé Gyula vezetésével kezdődött, és az ő halála után is, egészen 1938-ig folytatódott. Munkája eredményeképp kirajzolódott egy nagyméretű, trapezoid alakú udvar, tőle keletre több kisebb – nehezen értelmezhető alaprajzú – helyiség, valamint egy, az említett helyiségekkel

105. kép

A veszprémvölgyi apáca kolostor periodizált ásatási rajza

106. kép

A veszprémvölgyi apácakolostor területének vázlatos története alaprajzokkal, 11-13. század, 13-14. század, 15-16. század és a 18. század

szöveget bezáró, dongaboltozattal ellátott épületrész, amelynek boltozatát az akkori helyreállításkor részben visszaépítették. Bemutatták a kolostorudvar egy részét is, a Jezsuita templom azonban továbbra is rom maradt, állagbiztosító helyreállítására csak 1962-63-ban, az OMF (Országos Mű-

107. kép

Az ún. Jezsuita templom előterében a korai templom felfalazott körvonalával, a négyzetes toronnyal a bal oldalon

emléki Felügyelőség) irányításával került sor. Szarka Imre kivitelező főépítésvezető „tervei” szerint a Jezsuita templom belsejébe betonpadló, a falkoronákra nyitott fedélszékű tető került cserépfedéssel. Az így lefedett épület a megyei múzeum kőtaraként hasznosult.

Az 1998 és 2002 között előbb Juan Cabello, majd Fülöp András és Koppány András vezetésével végzett régészeti feltárás során a Jezsuita templom alatt és tőle délre elhelyezkedő templomok, valamint a templomtól északra és a már említett dongaboltozatos helyiségtől délre elhelyezkedő kolostorépületek feltárására, valamint a Jezsuita templom falkutatására került sor. Az ezt követő helyreállítás 1999-ben, Sedlmayr János tervei szerint valósult meg. Ennek során téglából visszafalazták a főpárkányt, pótolták a hiányzó nyílászárókat,

és kijavították az addigra már romló tetőszerkezetet. A helyreállító munka legbravúrosabb része az egyébként szokatlan módon, ellipszoid alaprajzra szerkesztett csehsüveg-boltozatnak a régi építőmesteri gyakorlat szerinti újrafalazása volt. Néhány éves szünet után, 2010-ben Koppány András vezetésével került sor a kolostorudvar és kerengő további részeinek és a gótikus templom szentélyének teljes feltárására. Néhány korábban már kiásott területen is munka folyt az új helyreállításhoz szükséges mértékben. A helyreállítás 2011-2012-ben, Máté Zsuzsa építész és Remeczky Rita tájépítész tervei alapján készült el. A romterületen a falazatok megerősítésével és megemelésével átláthatóbbá vált az épületegyüttes egykori alaprajzi rendszere. Ott, ahol az épített maradványok még feltáratlanok, a kert tervezője arra törekedett, hogy a falak mintegy belesimuljanak a domborzatba. Mivel az épületegyüttes építészeti képét a romok felett emelkedő Jezsuita templom barokk tömege határozza meg, az építésztervező az épület minél teljesebb külső helyreállítására törekedett. A belső templomtér esetében azonban meg kívánta őrizni a töredékes állapotot, ezért a belső architektúra (oszlopfők, belső vakolatmaradványok) romos állapotban való rögzítésére és kiegészítések nélküli konzerválására törekedett. Bent a modern burkolatban járható üveglappal mutatja be a feltárt középkori részleteket.

A mintegy 80 évet átfogó régészeti kutatássorozat leglényegesebb eredménye, hogy sikerült megismerni a kolostor templomait és felállítani azok relatív kronológiáját. Az így kapott eredmények értelmezését több esetben az 1930-as években végzett ásatások nehezítették, melyek során kulcsfontosságú pontokon elhordták a kialakult, az épületek egymáshoz való viszonyának átlátásához szükséges rétegződéseket, ezért csak az alaprajzi elrendezésből következtethetünk az épületrészek kapcsolatára. Az értékelést tovább nehezíti az általában kevésnek mondható leletanyag mind az épületek, mind a temetkezések esetében. További nehézség a sajátos terepviszonyokból adódik: a Jezsuita templomtól dél-

108. kép
Az ún. Jezsuita templom főhomlokzata

re a felszín csak egy szűk sávban sík, utána meredeken lejt a Séd-patak irányába. A kolostorépületek kissé szabálytalan, tört szögeket eredményező telepítése az ehhez való alkalmazkodásból is fakadhat. Az áradásoknak kitett részeket az 1960-as években tovább alakították, szabályozták. A feltárt területtől délre-délkeletre eső pontok egyrészt feltáratlanok, másrészt, ha egyáltalán álltak itt épületek, azok már jóval az irántuk való érdeklődés kelte előtt elpusztulhattak.

A kolostor mai tudásunk szerint legkorábbi épületegyüttesét a Jezsuita templomtól délre feltárt egyenes szentélyzáródású templom, a hozzá nyugatról csatlakozó négyzetes alaprajzú épület és az utóbbihoz déli irányban hozzáépült, kéthelyiséges épület alkotta.

Ezeknél korábbi megtelepedésre utaló cölöplyukak és egy gödör kerültek elő egy római és 10–11. századi, felső rétegé-

ben 11. és 13. század második felére keltezhető leletanyagot tartalmazó feltöltési réteg alól, melybe a templom alapfalai mélyülnek.

A templom 14,30 m belső hosszúságú és mintegy 6 m hajószélességű, de mindössze 65 cm széles falakkal épült. A csekély falvastagság miatt feltehető, hogy hajója síkfödém volt, legfeljebb a szentély lehetett boltozott. A szentélyben utóbb egy bontásból származó planírozási réteggel kiemelték a padlószintet, a hajóban ugyanekkor öntött mészhabarcspadlót készítettek. A két szakaszt a diadalívtől nyugatra eső, kövekből rakott szentélypadka határolta, így az egy lépcsőfoknyit megemelt kórus a hajó terébe is benyúlt. A templomhajó jelentős részén, a déli hajófal keleti szakaszával együtt, az 1930-as évek feltárása során elbontották a rétegződéseket. A templomhajó nyugati részén észak-dél irányú falkiszedési árok formájában vékony, karzatalapozásként értelmezhető fal került elő, a karzatra felvezető lépcső nyomát, szintén falkiszedési árokként, a templombelső délkeleti sarkában találták meg. Az északi hajófal nyugati szakasza szintén csak falkiszedési árokként, a nyugati végfalhoz való csatlakozása (az épületsarok) pedig egyáltalán nem ismert. A déli hajófal alapozási síkja igen sekély lett, lényegében megegyezett a külső járószinttel. A helyzet javítására a hajófalat részsűs falköpennyel, a délkeleti hajósarkot támpillérként értelmezhető faltömbbel támasztották meg.

A kolostor 13. századi épületei közé sorolható a templom előtt nyugaton elhelyezkedő, négyzetes építmény is, melynek a temploménál alig vastagabb falazata csak szakaszokban és csak alsó kősorában maradt fenn. Déli oldalán néhány lapos kő bejáratként magyarázható, keleti fala és a templom között keskeny síkátort hagytak.

A négyzetes épülethez délről közvetlenül, de saját alapfalal, kéthelyiséges épületszárny csatlakozott. Rendeltetése a négyzetes szentélyű templomhoz és az előtte álló négyzetes épületrészhez (előcsarnok, fa harangtorony alsó szintje?) tartozó kolostorszárny lehetett.

A templom, az előcsarnok és a kolostor egymáshoz való viszonya és kivitelezésmódjuk hasonlósága alapján egyidejű használatukra következtethetünk. A templom feltételezhető 13. századi keltezése a szentély környezetében, a padlószint alól előkerült leletanyagon alapszik: a templom alapfalait körülvé, már említett feltöltési réteg felső rétegében talált, 13. század második felére keltezhető leletanyag utólag betaposott is lehet, odakerülése történhetett akár az oldalkápolna építésével járó átalakítási munkák idején. Biztosan annyi állítható, hogy a templom alapfalai későbbiek egy 10–11. századi kerámiát tartalmazó rétegnél. Az egyenes szentélyzáródás pontosabb kormeghatározásra nem alkalmas: ugyan az analógiák többsége a késő Árpád-korban épült, van példa 11. századi előfordulására is (Gyöngyöspata, Visegrád, esperesi

templom). Az eddigi eredmények alapján annyi bizonyos, hogy a veszprémvölgyi kolostornak ennél az épületnél korábbi temploma nem ismert, építésének ideje viszont nem állapítható meg pontosan.

1180–1210 között, amikor a veszprémi püspök döntése nyomán az apácák nélkülözni kényszerültek a nekik járó tizedet, a templom és a kapcsolódó épületek leromolhattak, a rendház lakói végül elhagyhatták. Az L alaprajzú épületegyüttest építhették már a ciszterci fennhatóság idején, a tatárjárás után, amikor – egy oklevél tanúsága szerint – az apácák hozzáfogtak a kolostor kijavításához és az egyház újraépítéséhez (reaedificationem Ecclesiae). E megfogalmazás alapján a korábbi pusztulására és új templom építésére is következtethetünk.

Ehhez az L alaprajzú épületegyütteshez északról, az észak-déli iránytól kissé keletre eltérő tengelyű, nyújtott téglalap alaprajzú helyiség csatlakozik, melyet már az 1930-as évek feltárásai napvilágra hoztak, dongaboltozatának akkor helyreállított szakasza sokáig látványos része volt a kolostorromnak.

Sajnos a helyiség déli falának környezetében a korábbi feltárás során olyan mélységig bontottak, hogy az az újabb ásatások során már falkiszédési árok formájában sem volt megfogható, emiatt az előbb bemutatott, L alaprajzú épületegyütteshez való viszonya nem vizsgálható. Északnyugati sarka alatt, a nyugati falába utólag vágott késő gótikus kőkeretes ajtó környezetében egy gödör, valamint egy kissé ívelten, északnyugat-délkelet irányban húzódó, cölöpszerkezetű kerítéshez készült árok betöltéséből Árpád-kori kerámia és cserépbogrács töredéke bukkant felszínre. Az épület nyugati falánál 14. századi kerámiával kelezett, négyzetes, sarkain cölöpökkel erősített kis építmény gödre került elő. Az épület keleti falához már szorosan hozzáépült a 14. század végén emelt gótikus templom nyugati fala. Az épület boltozatát utólag készítették, építésével váltak szükségessé a nyugati oldalán húzódó kerengő folyosó terébe beálló, utólagos támpillérek. Mindezek alapján az épületet a 13. század folyamán emelhették, de hogy később, vagy korábban az L alaprajzú együttesnél, ma már nem dönthető el.

A 14. század második felében a kolostor nagyobb átépítésére került sor. Ennek részeként 1387. május 5-én az apácák Konch (ejtsd: Konc) mester matorral megállapodtak, hogy egy év leforgása alatt beboltozza a korábbi kolostor harangtornyát, a régi kolostor oldalánál új épületet emel a földszinten betegszobával (pro infirmorio) és melegedőhelyiséggel (pro estuario), illetve az emeleten boltozott hálóteremmel (pro dormitorio), az épülettől a Séd-felé pedig konyhát épít. A szerződés az épületek méreteit is meghatározta, valamint utalásokat tartalmazott a már meglévő épületek elhelyezkedésére. Ezek alapján a szerződésben foglalt kéthelyiséges

109. kép
Az ún. Jezsuita templom és az előtte feltárt gótikus szentélyzáródás jelzése

épülettel azonosíthatóak a 13. századi négyzetes épületrész (harangtorony) és a délről kapcsolódó kolostorszárny nyugati oldalán állt, igen elroncsolt maradványú épület romjai. Bontására a kerengő megépítése miatt kerülhetett sor.

A 14. század folyamán a román kori templomot északról négyzetes alaprajzú, hasonlóan egyenes szentélyzáródású kápolnával bővítették. A kápolna déli fala a korábbi templom belső terébe beálló falköpenyezésként épült, utóbb mindkét falat kitermelték az újkorban. Keleti fala a román kori templom szentélyfalához támaszkodott. Bár a kápolnát később átvágták, és belső terét jórészt kitöltötték a Jezsuita templom déli falának alapozásával, északi része vizsgálható volt a Jezsuita templom belteréből. A kápolna emelt szentélye alatt kis kriptát alakítottak ki, melybe a hajó északi fala mentén elhelyezett lépcső vezetett le. A kriptának faragott kő ajtaja

110. kép

Az ún. Jezsuita templom belső összképe a bejárat felé,
az előtérben a középkori kis kriptás kápolna feltárt maradványaival

volt, a rajta megmaradt ajtóvasalás annak folyamatos használatára utal, minden bizonnyal fontos sírt vagy ereklyét helyeztek el benne. Bár ilyen kialakítású és rendeltetésű kápolnák analógiái a 11–12. századból ismertek, van példa 13. századi és épp a veszprémi székesegyház mellett 14. századi építésűre is.

Mivel a kápolna létesítésekor korábbi, melléklet nélküli sírt bolygattak meg, mely a román kori templom melletti teme-

tőben lehetett, a legkorábbi monostortemplommal való azonosága kizárható. Falai a templomhoz utólag épültek hozzá, tehát annál későbbi. Az oldalkápolna építési idejére leginkább a bontási törmelékéből előkerült, 14. századra keltezett freskótöredékek utalnak, melyeknek anyaga azonos volt az épület falain eredeti helyzetben megmaradt, egyrétegű lábazati vakolattal. A kápolna bontását Nagy Lajos obulusa keltezi 1371–72-re (CNH 88.), a pénz a visszabontott fal tete-

jéről, közvetlenül a későbbi templom padlója alól került elő. A fent említett dátum egyben a 25 m hosszú, 8,5 m széles-ségű belső terű, egyhajós új, gótikus templom építésének ideje, melynek kétszakaszos boltozattal fedett, támpillérekkel erősített szentélye a nyolcszög öt oldalával záródott. Az utóbbi feltárása során előkerült a boltozat néhány töredéke és az oltár alapozása. A hajó nyugati végfala ferdén a korábbi „dongaboltozatos” helyiséghez igazodott. A hajó nyugati végében észak-dél irányú sávalapozás került elő, amely, mivel a templom öntött mészhabarcs padlója a feltárt részeken ráfedett, karzatot tartó pillérek alapozásaként szolgált. A templom északi hajófalánál, a barokk falpillérek alatt a gótikus templom falpillérei kerültek elő. A templom déli oldalához, a román kori templom szentélyfalához is illeszkedő, négyzetes alaprajzú, délkeleti sarkán átlós irányú támpillérrel megtámasztott épületrész csatlakozott, melynek vastag öntött mészhabarcs padlója alatt temetkezések voltak.

A templomhajó területén nyitott kutatóárkokban összesen 38 sír feltárása történt meg. Közöttük számos férfisír is volt, melyek még a gótikus templom építését megelőzően kerülhettek ide. A templom megépítése után idetemetett apácák sírjai sekélyebbek voltak, néhány esetben megfigyelhető volt az átszakított templompadló temetés utáni javítása is. A templomnál korábbi temető folytatódott az északi hajófalán kívül is. Itt később egy körülbelül 4,5 m belső széles-ségű, fallal határolt, a szentély felőli harmadáig tartó teret (oldalkápolnát?) alakítottak ki, melybe a késő középkorban folyamatosan temetkeztek (a 9. sírt 1511-es, 1516-os és 1523-as aranypénzek – CNH 261D., 262B., 296B. változatai – kelteztek). A helyiséget utóbb észak felé, a korábbi északi hosszfalat visszabontva kissé megszélesítették. Az oldalkápolna északi falaként a temető kerítésfalát használhatták fel: tőle északra ugyanis, a megszélesítés területén, egy 13–14. századi település földfelszínre épített háza (vagy a kolostor kiszolgáló épülete), kemencéje és cölöplyukai kerültek elő. E települést – a leletanyag tanúsága szerint a 14. század végén – vagy a 15. század elején bontották el, egy vastag feltöltéssel egyenletes szintet alakítottak ki, a kerítésfalat északabbra helyezték, külső oldalához pedig újabb cölöpszerkezetű építményt illesztettek. A temető korai kerítésfala az elbontott fal vonalában, a helyiség korábbi északkeleti sarkától kelet felé, kissé délkeleti irányba kanyarodva folytatódik, a szentélytől keletre feltárt rövid falszakasz is ennek része lehet.

A románkori templomtól délre, északról a templom, nyugatról a korábban bemutatott korai kétosztatú kolostorszárny, délről pedig egy vaskos fal (a terepesés miatt szükséges támfal) által határolva, alig 20 m²-es, szobányi területen helyezkedett el a kolostor másik temetője, ahol a kolostor apácáit és novíciáit helyezték végső nyugalomra. A 16 nyugat-kele-

ti tájolású csontváz általában ágyékon összekulcsolt kézzel, ritkábban párhuzamosan a test mellett lévő karokkal feküdt. Az egymást vágó, de nagyjából három sorba rendezett sírok környezetéből 12 szórvány koponya- és egyéb csontmaradvány került elő.

A temető északnyugati sarkában nyitott kutatóárkokban (21/a.) 2001 őszén találtak rá a régészek az ásatás kiemelkedő leletére, egy 11. század második felére keltezhető, skandináv területen készült pásztorbot Tau-alakú végére. A rozmaragyból faragott, simára polírozott felületű darabot üveg-paszta berakásos szemekkel készült állatfejek és egymást átfonó indák áttört hálózata díszíti, stíluskapcsolatai a norvégiai Urnes fatemplomának kapuján levő faragások után Urnes-stílusnak nevezett művészeti körhöz kötik. A csontfaragvány kevert sírföldből került elő, nyilván egy, a kései – köztük Zsigmond-kori – temetkezések által megbolygatott régi sírból.

A kolostor legkésőbbi, 15. század végi, 16. század eleji periódusa az északi és nyugati kolostorszárnyak megépítése lehetett, melyek trapezoid alaprajzú, kerengővel csak részben övezett udvart fogtak közre. Az épületszárnyak elhelyezése és belső szintviszonyai alkalmazkodnak a Séd felé lejtő terephez. A nyugati épületszárny legmagasabban fekvő északi helyiségébe kőkeretes ajtó nyílt az udvar felől. A kemény terrazzo padlóval burkolt helyiséget délen faszerkezetű válaszfal zárhatta, az ennek déli oldalán levő, 15–16. századi szemeskályhával fűtött helyiség öntött mészhabarcs padlója már 20–25 cm-rel mélyebben feküdt. Az utóbbi szobába délről, egy vakolt és vörösrre festett, 30 cm magas kőküszöbvel kialakított ajtón lehetett bejutni.

A nyugati és északi kolostorszárnyak csatlakozásánál az udvari falsarokban az északi szárny legszélső, feltáratlan helyiségének falához támaszkodó lépcsőalapozás került elő. Ettől keletre fatokos ajtó nyílt az északi kolostorszárny középső helyiségébe, a tőle keletre lévő ablakot utóbb befalazták. Az ajtó előtt cölöplyuk jelezte, hogy az udvarról faszerkezetes lépcső vezetett a mintegy 50 cm-rel magasabban levő padlószintű helyiségbe. A helyiség vakolata nagy felületen fennmaradt. A helyiséget hevenyészett kivitelű válaszfallal megosztották, az új keleti és nyugati falához egy-egy (boltívet?, mestergerendát?) tartó pillért építettek. Öntött mészhabarcs padlója alól annál korábbi sütőfelület került elő. Az épületszárnyat keleten záró helyiség már a gótikus templom északi mellékterének falához támaszkodott, északi és nyugati fala alatt korábbi, 14. század első felére keltezett épületfalak kerültek elő.

A kolostor kerengője az északi épületszárny előtt, csak a fent leírt, magasan nyíló ajtótól keletre indult. Itt az északi szárny falát és a kerengő falát is délről egy-egy utólagos támpillér erősítette. Az északi kerengőből utólag ajtót nyitottak a don-

gaboltozatos helyiségbe, ennek egyszerű élszedett gótikus szárköve in situ fennmaradt. Ekkor épülhetett maga a dongaboltozat is, melyet a keleti kolostorszárny terébe beálló pilélsorral támasztottak meg. A keleti kolostorszárny egészen a korai kolostorépület déli harmadáig húzódott, a végében kisebb, ismeretlen funkciójú helyiségekkel. A kerengő falán, a Konch mester építette, akkor már nem létező ház helyén, a négyzetes épületrész tengelyében nyílt ajtó az udvar felé. A következő adathozható építkezésre már a 18. században került sor, amikor a gótikus templom ismeretlen magasságig megmaradt falainak visszabontása után, az alapfalak felhasználásával és szerkezeti rendszerének figyelembevételével a Jezsuita templom építéséhez hozzáfogtak.

A Jezsuita templom és az apácakolostor romja a volt Vidámpark Veszprémi úti portaépületétől a Séd-patak felé lejtő sétaút mellett, attól nyugatra helyezkedik el. A barokk templom a nyugati iránytól kissé északra eltérően tájolt, kontyolt cseréptetővel fedett épülete egyhajós, szentélyéhez délről sekrestye csatlakozik. A szentély záradéka rövid, három oldalú. Hullámíves alaprajzú főhomlokzatának közép-

tengelyében nyílik a pilaszterpárokkal közrefogott, párkánya felett csonka timpanonnal zárt, díszes zárókövel és szemöldökgyámos áthidalással faragott kőkeretes kapu. A csonka timpanon a párkányig emelkedő falsávot fog közre, melybe közvetlenül a kapu felett félköríves alaprajzú és záradéku szoborfülke mélyül. A fülkét lábazattal faragott szalagkeret, két oldalát füzér, záradékanak negyedgömbjét kagylómotívum díszíti. A fülke felett, arra kissé ráülve, karcsú, záróköves szalagkerettel készült lantablak nyílik. A homlokzat oldalsó szakaszait két-két, magas lábazatról indított pilaszterrel tagolták. Ezek közül a kapu mellettiek a középtengely felé eső szélükön, síkjuk lépcsős eltolásával kettős kialakításúak. A homlokzatot háromrészes párkány zárja, a középső sávban szegmensíves oromzattal.

A hajó homlokzatait az egy síkban tartott lábazatról induló, a főhomlokzatiakkal azonos kiképzésű, toszkán jellegű falpillérpárok tagolják három-három falmezőre, melyekben egy-egy, szemöldökgyám-szerű kiképzéssel és zárókövel hangsúlyozott, vakolatból húzott szalagkeretes, félköríves ablak nyílik. A szentély falait a hajóhoz hasonló jellegű, de egyes falpillérek tagolják, az északi első falmezőben a hajón levőkkel azonos kialakítású ablak nyílik. A szentély nyugati falain nyílás nincs, a déli falat a sekrestye és annak a párkány

111. kép

Az ún. Jezsuita templom boltozatai

112. kép
Az ún. Jezsuita templom szentélye

vonalaig felnyúló félnyeregneteje takarja. A sekrestye falait egyszerű vakolatsáv keretezi, a déli és keleti falon megmaradt nyíláshelyekre a helyreállításkor egy-egy téglány, szalagkeretes ablak került.

A vakolatból kialakított homlokzatarchitektúra szépségét a durva natúr alapfelületek és az abból kiemelkedő, fehérre glettel, szabályosan golyvázott tagozatok kettőse adja. Almádi vörös homokkőből csak a főhomlokzat lábazata, más részeken a lábazati fedkövek és ablakkönyöklők, illetve a falpillérek profilos lábazata készült.

A templom belső terének látványában meghatározó elem a jezsuiták által 1773-ig megépített, jórészt vakolt és fehérre meszelt falak, valamint az 1999. évi helyreállításkor újjáépített, vakolatlanul hagyott téglaboltozat eltérő megjelenése. A háromszakaszos csehsüveg-boltozattal fedett templomhajó terét a kettős hevedereket és az oldalfali homlokíveket alátámasztó, kompozit fejezetű falpillérekötegek és az ablakok mellvédfalainak hátralépő, fülkeszerű kialakítása teszi mozgalmassá. Utóbbi a karzat szerkezetének tervezett csatlakozása miatt az első boltszakaszban elmaradt, a sarokba eső pilasztereket pedig provizórikusan konzolosan indították. A karzat szerkezetei közül végül csak a bejárat- és oldalfalakhoz kapcsolódó falpillérek, illetve homlokívek, valamint a sarkokban a csehsüveg-boltozat vállindítása készült el.

A déli falban a karzatablozat homlokíve alatt félköríves záradékú fülke nyílik.

A szentély csehsüveg-boltozattal, záradéka félgömbkupolával fedett. Falait pilaszterek, a szentélyzáródásban konzolosan induló lizénák és árkádívek tagolják. Az első boltszakaszban északra ablak, délre a sekrestye szemöldökgyámos, zárkövel faragott szalagkeretes ajtaja nyílik. A templom 1963-as állagmegóvási munkáihoz készült rajz a sekrestyében keresztboltozatot jelöl, a jelenlegi nyitott fedélszék a helyreállítás során készült.

Szintén a legutóbbi helyreállítás alkalmával készült a templom kőpadlója, mely a szentélyben törtkö felülettel és üvegpadlóval teszi láthatóvá a középkori templom maradványait. A templom ma kiállítások és rendezvények helyszíne, szentélyében a Szeplőtelen Szűz Mária szobra áll.

The convent of the Virgin Mary in Veszprémmölgy (Veszprém Valley) is one of the earliest convents in Hungary, dating back to the founder of the Hungarian state, King (Saint) Stephen I. The text of the convent's deed of foundation survived in King Coloman's transcription from 1109. As an interesting detail, the original Greek text of the deed was copied on the same manuscript before the Latin version. The Latin explanatory text says that the deed was "written in Greek, accord-

ing to the mother tongue of the convent's founder", who was most probably the Byzantine-born betrothed of Stephen's son, Prince Emeric, whose name is not known. The date of the convent's foundation is not mentioned in the deed, but according to current research, it could have been around 1015–1018 at the earliest, at the time of the establishment of the Hungarian-Byzantine alliance. The convent of unknown religious affiliation became impoverished over time and, in 1240, by order of King Béla IV, it came under the jurisdiction of the Cistercians. After the Mongol Invasion of 1242, the nuns began major construction works. The convent's earliest known complex was probably built at this time. It included the church, which had a single nave, a straight apse and a west-facing gallery, as well as a square building in the western vestibule and the convent wing attached to it from the south. The square building was joined to the north by another section with a barrel vaulted room, built in the 13th century at the earliest. There was a cemetery to the north of the church at the time. The next major rebuilding of the convent took place at the end of the 14th century. Some of this construction work was documented in a unique surviving document, a contract, dated 5 May 1387 concluded with a certain master named Konch, for the renovation of the existing buildings and the erection of a new wing, in which the exact dimensions of the buildings were also specified. The building erected at this time was identified during the excavations. In the 14th century, a side chapel was added to the north of the former church. There was a crypt under the raised chancel of the chapel, in which the tomb or relic of a dignitary was placed. This small building with a special function, however, proved to be very short-lived, and its demolition is assumed to have taken place as early as the end of the 14th century to make way for a new, larger single-nave Gothic church. The excavation of the chancel, which was covered by a double-bay vaulting and reinforced by buttresses, and joined along five sides of the octagonal layout, has revealed some fragments of the vault and the foundations of the altar. The nave may have had a gallery, supported on columns, on its western end wall, which was aligned with the earlier barrel vaulted room. The church was extended from the north, up to the former garden wall, with a side room that was later widened. This was used for burials until the first third of the 16th century. The outstanding find of the excavation, a tau-shaped end of a shepherd's crook from the second half of the 11th century, made in a Scandinavian territory, comes from a mixed soil from graves disturbed by late burials, including those of the 14th and 15th centuries. The carving, made of walrus tusk and decorated with animal heads and an interlacing network of foliated scrolls, can be linked to the Urnes style of Norway. In the 15th and 16th

centuries, the convent was further expanded with the construction of the wings that flank the irregular trapezoidal courtyard from the north and west. Cloisters were only built in the courtyard in the eastern section of the north wing and on the eastern side, in front of the former convent buildings. Receiving news of the imminent danger of Ottoman attacks, the nuns closed the convent in 1543 and moved to Körmend. The site was abandoned for a long time afterwards. In 1627, the convent was acquired by the Jesuits of Győr, who started building a small church over the ancient ruins in 1744, but they never had the opportunity to finish it due to the dissolution of the order in 1773. The unconsecrated building, also abandoned and in ruins for a long time, is considered today a Jesuit church. The archaeological excavation and restoration of the medieval convent took place between 1930 and 1938, proposed by Gyula Rhé. It was not until the early 1960s that the Jesuit church was restored and used temporarily. A larger-scale, modern excavation of the entire site was carried out in several phases from 1998, the Jesuit church was covered with a roof in around 2000 and the ruins restored in 2010. The so-called Jesuit Church stands above the restored ruins, in the Ruin Garden. It is a Baroque-style free-standing building with a single nave and a polygonal layout. A sacristy was added at the junction of the chancel and the nave. Its main façade is not straight, it has a slight curve in the central axis. The ground floor has a stone doorway framed by pilasters and closed by a broken cornice, with a semicircular niche above, and a slender violin-shaped window attached to the niche's crown. It is possible that the unknown original plan envisaged a central façade, its wooden steeple may have actually been built. Its chancel in the west is closed by the three sides of the pentagon. The outer side façades are articulated by pairs of pilasters, the elements are flat with a cornice-like chapter, and there are three semicircular windows each on the side façades. The positioning of the chancel's pilasters is aligned with the polygonal floor plan, with elements broken at the corners. Its nave is three bays long, with slender pairs of pilasters ending in strongly projecting composite capitals in between, above them are paired archivolts, separated by sections with surbased spherical vaulting. A gallery was originally planned for the section behind the entrance, but it was never built. In the south-west corner of the nave, under a glass floor, the remains of the two-storey side chapel of the medieval convent church are on display, while in front of the entrance, the pavement shows the outline of the former Gothic chancel.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK:

GEORGIUS Fejér: Codex diplomaticus Hungariae. Buda, 1829–1844. III/1.10–104., V/2. 256–259., V/3. 514–517., VII/1. 362., VIII/2. 190–193., IX/4. 497., IX/. 496–499.

Rómer Flóris vázlatai a templomról, 1860. MÉM MDK Budapest, Könyvtár, Rómer Flóris Jegyzőkönyvei IV/322. 80–81.

Rómer Flóris jegyzetei a templomról. MÉM MDK Budapest, Könyvtár, Rómer-hagyaték XVII. K 41/100.

Rómer Flóris: A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860.

FEJÉRPATAKY László: Kálmán király oklevelei. Értekezések a történettudományok köréből. XV. 1892/5. sz. 195–282.

SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest, 1923. 15–16., 507., 2650.

RHÉ Gyula: Új árpádkori templommaradványok Veszprémben. In: Laczkó Dezső (szerk.): Évi jelentés a Veszprémvármegyei Múzeum és Múzeumi Könyvtár 1929/30. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról. Veszprém, 1930. 1–14

Zsigmond-kori oklevéltár I. 1387–1399. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951. 53.

ÉRI István (szerk.): Veszprém megye régészeti topográfiája. Magyarország régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest, 1969. 51/9a.

Ferenc **L.HERVAY**: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. 193.

Georgius **GYÖRFFY**: Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1001–1131. Budapest, 1992. 81–85.

Juan **CABELLO-FÜLÖP** András–**KOPPÁNY** András–**MÁTÉ** Zsuzsa: Veszprémvölgyi apáca kolostor.
In: Tamási Judit (szerk.): Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat.
A millenniumi műemlékhelyreállítások lexikona. Budapest, 2000. 42–43.

BODÓ Balázs: A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. In: Műemlékvédelmi Szemle 1. 2002. 41–63.

FÜLÖP András–**KOPPÁNY** András: A veszprémvölgyi apáca kolostor régészeti kutatása (1998–2002). In: Műemlékvédelmi Szemle 1. 2002. 5–40.

Veres Lujza, A veszprémvölgyi apáca kolostor templomának régészeti ásatása során előkerült falképtöredékek. Műemlékvédelmi Szemle 1. 2002. 65–80.

HÉCZEY-MARKÓ Ágnes–**KOPPÁNY** András: A veszprémvölgyi apáca kolostor régészeti kutatásának legújabb eredményei.
In: Archaeológiai Értesítő 140. 2015. 265–281.

JANKOVICS Norbert: „Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa.” Veszprém középkori egyházi topográfiája.
In: Karlinszky Balázs–Varga Tibor László (szerk.): „Capella Reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban.
Veszprém, 2021. 253–274